

Ερατοσθένης Γ. Καψωμένος

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο ΣΙΚΕΛΙΑΝΟΣ ΚΑΙ Η ΚΡΙΤΙΚΗ

ΥΠΑΡΧΕΙ ΓΕΝΙΚΑ Η ΕΚΤΙΜΗΣΗ ότι η κριτική βιβλιογραφία γύρω από το έργο του Σικελιανού είναι περιορισμένη. Η κρίση αυτή, χωρίς να είναι λανθασμένη, δεν είναι, με την αυστηρή έννοια του όρου, ακριβής. Ο όγκος των δημοσιευμάτων (πληροφοριακών ή κριτικών άρθρων, μελετών, βιβλίων, διατριβών) είναι, σε απόλυτους αριθμούς, πολύ μεγάλος.¹ Και μας επιτρέπει να αποφανθούμε ότι ο Σικελιανός δεν είναι από τους λιγότερο μελετημένους ποιητές μας. Κατά μείζονα λόγο, δεν ανήκει στους παρωχημένους ή λησμονημένους των Γραμμάτων μας. Απεναντίας, η ποίηση και η πράξη του, σ' όλη τη διάρκεια της ξεχωριστής ζωής του, όχι μόνο δεν πέρασε απαρατήρητη, δεν υποτιμήθηκε, δεν «αγνοήθηκε», αλλά έγινε από την πρώτη κιόλας εμφάνισή του, με τον *Αλαφροΐσκιωτο*, «σημείο αντιλεγόμενο». Και η αντιλογία αυτή θα κορυφωθεί κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1951), όταν θα προταθεί η υποψηφιότητά του για την Ακαδημία Αθηνών και για το βραβείο Νομπέλ, σε μια ιστορική συγκυρία που ήταν λιγότερο παρά ποτέ αποδεκτός από τους φορείς της εξουσίας.

Ένας βιαστικός απολογισμός θα μπορούσε ενδεχομένως να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι σ' αυτή την αντιλογία επικράτησε η αρνητική άποψη, αφού ο Σικελιανός δεν έγινε ποτέ ακαδημαϊκός ούτε τιμήθηκε με βραβείο Νομπέλ· και το έργο του δεν έχει πάρει, ως σήμερα, τη θέση που του

---

1. Με βάση τις δημοσιευμένες βιβλιογραφικές εργασίες (Κατσίμπαλης, 1946 και 1952· Γιοφύλλης, 1951· Χατζηδάκη, 1967· Σαββίδης, 1967), τα δημοσιεύματα για το Σικελιανό ως το 1952 υπερβαίνουν τα 1.500, χωρίς να καλύπτεται ο επαρχιακός τύπος. Από τότε ως σήμερα, η κατηγορία των αυτοτελών εκδόσεων έχει αυξηθεί εντυπωσιακά.

ανήκει στη νεοελληνική παιδεία, στη νεοελληνική σκέψη, στα ενδιαφέροντα του μέσου αναγνώστη.

Κι όμως, όσο ζούσε δε στερήθηκε διόλου τον έπαινο και το θαυμασμό· γνώρισε αφοσιωμένους θαυμαστές, πιστούς μαθητές, φανατικούς μελετητές του έργου του (και επικριτές, είναι αλήθεια, αλλά οι επικρίσεις, αν εξαιρέσουμε την πολεμική ορισμένων δημοσιογραφικών εντύπων, ήταν η άλλη όψη του θαυμασμού²). Τιμήθηκε όσο λίγοι από τους ομοτέχνους του,³ από διεθνείς προσωπικότητες του πνεύματος, της τέχνης, της επιστήμης, της πολιτικής. Θα περιοριστούμε σε ένα και μόνο αλλά πολύ ενδεικτικό παράδειγμα. Μετά το τέλος του πολέμου, στις 27 Μαΐου 1946, ο Γάλλος ποιητής Paul Éluard προλογίζει διάλεξη του Robert Levesque για το Σικελιανό, μ' αυτά τα λόγια:

Ξαναζούσαμε σ' αυτόν [αναφέρεται στο ποίημα «Στυγός Όρκος»] το ξάστερό σου θάρρος, τη θαμπωτικά συνείδησή σου, τη συγκλονιστική συνέχεια του Ελληνισμού ανάμεσα από τρεις χιλιετίες. Λαϊκά τραγούδια, ποίηση των Ορθοδόξων Ύμνων και της Βυζαντινής εποποιίας, ποίηση του πρωταρχικού Χριστιανισμού και των Εβδομήκοντα, ποίηση ενός Πινδάρου, ενός Αισχύλου, ενός Ομήρου, αλλά και μαζί το θρησκευτικό αυτό αίσθημα που μας κάνει να νιώθουμε την αμεσότητα των Ολυμπίων θεών και των Μυστηριακών θρησκειών, όσο και των μύθων του Άδωνη και του Χριστού, να τί μονάχα η Ελλάδα μπορούσε να μας δώσει, να τί μας φέρνεις, αγαπημένε μου Σικελιανέ.⁴

Και μετά το θάνατό του, η εκτίμηση και το επιστημονικό ενδιαφέρον για το έργο του διαρκώς αυξάνονται. Στα πεδία της λογοτεχνικής κρι-

2. Τέτοια λ.χ. ήταν η κριτική του Αντρέα Καραντώνη, του Μάρκου Αυγέρη, του Γιάννη Κορδάτου. Δεν ισχύει το ίδιο για τους αδελφούς Δημήτρη και Κώστα Χατζόπουλο ούτε βέβαια για το Σπύρο Μελά, που η πολεμική του δεν ανήκει στο είδος της κριτικής.

3. Τον ύμνησαν με ποιήματά τους ο Κωστής Παλαμάς, ο Άριστος Καμπάνης, ο Φώτος Γιοφύλλης, η Γαλάτεια Καζαντζάκη, ο Σωτήρης Σκίπης, ο Γεώργιος Αθάνας, ο Νίκος Παππάς, ο Λίνος Καρζής, ο Νικηφόρος Βρεττάκος, ο Παντελής Πρεβελάκης, ο Ανδρέας Εμπειρίκος, ο Γιάννης Ρίτσος («Αρχάγγελο» τον αποκαλούν οι δύο τελευταίοι) κ.ά.

4. *Ελεύθερα Γράμματα*, τ. 2 (15.6.1946), σ. 177.

τικής, της φιλολογικής έρευνας, της συγκριτικής φιλολογίας, του φιλοσοφικού στοχασμού, η διαγνωστική σκοπιά και η συστηματική μελέτη κερδίζουν έδαφος απέναντι στις αξιολογικές κρίσεις και την υμνητική διάθεση, ενώ παράλληλα σπανίζουν τα επικριτικά ή αντιρρητικά κείμενα. Το έργο του, μέσα στα τελευταία τριάντα χρόνια, έχει καθιερωθεί στα πανεπιστημιακά προγράμματα, ως αντικείμενο έρευνας και διδασκαλίας.

Στην ιστορία των Γραμμάτων μας ο Σικελιανός έχει πάρει μια εξέχουσα θέση ανάμεσα στους συγγραφείς της γενιάς του, της δεύτερης –σύμφωνα με τους γραμματολόγους– μεταπαλαμικής γενιάς, που εμφανίζεται λίγο πριν από το 1910 και φέρνει μια ουσιαστική ανανέωση σε πολλά επίπεδα, χωρίς ν' αποσπάται ολότελα από τον κορμό της παράδοσης.⁵ Μαζί με άλλους επιφανείς εκπροσώπους της γενιάς του, τον Καζαντζάκη, το Βάρναλη, συνιστούν την προέκταση και ολοκλήρωση της αναγεννητικής εξόρμησης που άρχισε η γενιά του 1880, αναπτύσσοντας τη δυναμική της ελληνικής πνευματικής παράδοσης σε μια κατεύθυνση σύμμετρη προς τα επιτεύγματα και τα αιτήματα του καιρού τους. Έτσι, συνδέουν οργανικά την παράδοση με την ανανέωση και διαμορφώνουν τις προϋποθέσεις για τη μετάβαση στο μοντερνισμό. Χαρακτηριστική πάνω σ' αυτό είναι η σχέση τους με τη γενιά του 1930, η οποία αναγνωρίζει, στο πρόσωπο του Σικελιανού ιδιαίτερα, έναν ποιητικό «πατέρα» και «συνοδοιπόρο στις νέες αναζητήσεις».⁶ Οι προτάσεις υποψηφιότητας του Σικελιανού και του Καζαντζάκη για το βραβείο Νομπέλ κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο –με την υποστήριξη που είχαν από διεθνείς προσωπικότητες και ανεξάρτητα από την έκβασή τους (που κρίθηκε με βάση εξωλογοτεχνικά κριτήρια)– αποτελούν τεκμήριο ότι η

5. Οι φορείς αυτής της ανανέωσης, χωρίς ν' αποτελούν σχολή, ξεκινούν από κοινή λίγο πολύ αφετηρία: τον αισθητισμό, στη διασταύρωσή του με το συμβολισμό ή με έναν αρχαιολατρικό παρνασισμό. Και συνδέονται –τουλάχιστον οι σημαντικότεροι απ' αυτούς– με κάποια κοινά γνωρίσματα: την υψηλή συνείδηση για το ρόλο του ποιητή, το διονυσιακό στοιχείο, μια συγκροτημένη και συναρτημένη με την ελληνική παράδοση βιοκοσμοθεωρία που τείνει να εκφραστεί σε μεγάλες συνθέσεις, κι ακόμα, τον κοινωνικό προσανατολισμό της δημιουργικής τους προσπάθειας. Βλ. Στεργιόπουλος, 1980: 17, 26-29. Πρβλ. Δημαράς, 1964: 433-439· Λ. Πολίτης, 1978: 235-236· Vitti, 2003: 334-336· Αργυρίου, 2001: 723-725.

6. Βαγενάς, 2001: 38-41· Φυλακτού, 2005: 24-26, 31-35 (πρβλ. Ελύτης, 1974: 109).

ελληνική λογοτεχνία παίρνει πλέον μια θέση ισοτιμίας ανάμεσα στις ευρωπαϊκές λογοτεχνίες. Κι αυτό οφείλεται στο ποιοτικό άλμα που πραγματοποίησαν οι ποιητές της γενιάς αυτής, ανυψώνοντας τη λογοτεχνία μας σε διεθνή περιωπή.

Τα οικουμενικά οράματα του ποιητή επηρεάζουν λίγο πολύ τους μελετητές, όποιες κι αν είναι οι ερευνητικές τους προθέσεις, και εκτρέπουν συχνά τη μελέτη από τα καθαρά ερευνητικά ζητούμενα στο διαμεσολαβητικό ρόλο του ερμηνευτικού (ή αντιρρητικού) σχολιασμού των ιδεών του Σικελιανού. Το επισήμανε ήδη ο Αντρέας Καραντώνης ως μια από τις αδυναμίες της κριτικής: «Φαινόμενο το έργο, φαινόμενο κι' ο άνθρωπος. Και τα φαινόμενα, σπάνια γίνονται αντικείμενα κριτικής· ή μάλλον πρέπει να περάσουν πρώτα από τη φάση της θαυμαστικής περιγραφής. Αυτή τη φάση καλύπτει ως τώρα όλη σχεδόν η γύρω από τον Σικελιανό κριτική που θέλησε, ομολογώντας πίστη σ' αυτόν, να ξεσκεπάσει και να εκλαϊκεύσει τα ποιητικά του μυστικά και τα μηνύματα του έργου του». ⁷ Η παρατήρηση ισχύει σε μεγαλύτερο βαθμό για την κριτική των πρώτων δεκαετιών ως την περίοδο του Μεσοπολέμου, που είναι περισσότερο προσανατολισμένη προς μια ενιαία παρουσίαση βίου και έργου, με έμφαση στον «αποστολικό» ρόλο του ποιητή και στο περιεχόμενο του κηρύγματός του. ⁸

Μ' αυτή την προοπτική μοιάζει παράδοξο ότι παραμένει πάντοτε ισχυρή η εντύπωση πως η βιβλιογραφία για το Σικελιανό είναι ανεπαρκής. Κι όμως, μια τέτοια εκτίμηση είναι όντως ορθή, όχι γιατί η βιβλιογραφία είναι ποσοτικά περιορισμένη, αλλά γιατί εξακολουθεί να υπολείπεται της σημασίας του έργου.

Σε ανάλογη εκτίμηση καταλήγει κι ο Αλέξανδρος Αργυρίου: «Συνοπτικά θα μπορούσε να ισχυριστεί κάποιος ότι ο Σικελιανός είναι μια από τις πλέον πολύτροπες μορφές και συνειδήσεις των νεοελληνικών γραμμάτων. Η επαρκής δε και αξιόπιστη μελέτη του έργου του, παρά τις φιλότιμες προσπάθειες που έχουν καταβληθεί, παραμένει ζητούμενο». ⁹

7. Καραντώνης, 1952: 23 (στον παρόντα τόμο, σ. 136).

8. Την προτεραιότητα του μηνύματος έναντι όλων των άλλων αξιών υπερασπίζεται, προκειμένου για το ποιητικό έργο του Σικελιανού, η Έλλη Λαμπρίδη (1939: 566· βλ. στον παρόντα τόμο, σ. 49).

9. Αργυρίου, 2001: 725 – πρβλ. Αργυρίου, 2003: 81-95.

Πράγματι, όσο η μελέτη του σικελιανικού έργου αναπτύσσεται σε έκταση και βάθος και γίνεται ευρύτερα κατανοητή η συμβολή του στην εξέλιξη του νεοελληνικού λυρισμού και η αξία του σε σχέση με τα σημερινά προβλήματα της ανθρωπότητας, τόσο είμαστε σε καλύτερη θέση ν' αντιληφθούμε και να επισημάνουμε τις ανεξόφλητες οφειλές της αναλυτικής έρευνας απέναντι στον ποιητή – ή, καλύτερα, απέναντι στον αναγνώστη.

Κριτική παρουσίαση της βιβλιογραφίας. Γενικά χαρακτηριστικά

Το βασικό κριτήριο που καθόρισε την επιλογή των κριτικών κειμένων σ' αυτή την ανθολόγηση είναι η *αντιπροσωπευτικότητα*, η οποία έχει πολλαπλές διαστάσεις: τη *χρονολογική* πρώτα απ' όλα: ποια είναι η κατανομή και διασπορά της κριτικής βιβλιογραφίας μέσα στο χρόνο, από το 1909 ως σήμερα, σε συνάρτηση με τους μεγάλους σταθμούς που ορίζουν τη δημιουργική πορεία του ποιητή (χρονολογίες έκδοσης των έργων του ή ανάπτυξης των πρωτοβουλιών του, της Δελφικής προσπάθειας, κυρίως) ή με τις επετειακές αφορμές που σημαδεύουν εξάρσεις του κριτικού ή ερευνητικού ενδιαφέροντος (αφιέρωματα περιοδικών, συλλογικοί τόμοι, συνέδρια κλπ.). Έγινε προσπάθεια, μαζί με τη χρονική κατανομή της βιβλιογραφίας, να συνυπολογιστούν και άλλες παράμετροι, η θεματική, η μεθοδολογική, η ειδολογική, η αξιολογική, και να αποτυπωθούν, κατά το μέτρο του δυνατού, στην επιλογή των κειμένων της ανθολογίας και στην οργάνωση αυτής της Εισαγωγής.

Θ' αρχίσουμε με μια γενική εποπτεία της βιβλιογραφίας με γνώμονα την ειδολογική και χρονολογική κατανομή των δημοσιευμάτων στα εκατό περίπου χρόνια από τις πρώτες κριτικές (1909) ως τις μέρες μας (με τελευταίο όριο το 2008). Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι η υπό μελέτη βιβλιογραφία καλύπτει πια σήμερα και το βίο και το έργο του Σικελιανού (ποίηση, δραματουργία και –σε μικρότερο βαθμό– τα πεζά του κείμενα). Κατά το είδος των δημοσιευμάτων, καλύπτει όλο το φάσμα, από τη δημοσιογραφική ειδησεογραφία, τη βιβλιοπαρουσίαση, τη βιβλιοκριτική και το φιλολογικό άρθρο, ως την ειδική επιστημονική μελέτη, τη μονογραφία, τη διδακτορική διατριβή και, βέβαια, τους συλλογικούς τόμους, τα αφιέρωματα περιοδικών, πρακτικά συνεδρίων, ανθολογήσεις του έργου του, ακόμη και ανθολογίες κριτικών κειμένων. Από την άποψη της προοπτικής και της μεθοδολογίας αντιπροσωπεύονται στη βιβλιογραφία τόσο το ρεπορτάζ και η συνέντευξη όσο και η λογοτεχνική κριτική, η φιλολογι-

κή μελέτη, η βιβλιοκρισία, το δοκίμιο, η θεατρική κριτική, η αρχειακή έρευνα, η σχολιασμένη έκδοση, η γραμματολογική μελέτη, η συγκριτική έρευνα, η φιλοσοφική μελέτη, η σημειολογική ανάλυση και ερμηνεία.

Με το χρονολογικό κριτήριο, παρατηρούμε γενικά ότι η κατανομή –όπως είναι φυσικό άλλωστε– δεν είναι ισομερής. Διακρίνομε δύο φάσεις: η πρώτη αντιστοιχεί στη ζωντανή παρουσία και δράση του ποιητή, από την πρώτη έκδοση του *Αλαφροΐσκιωτου* (1909) ως την επομένη του θανάτου του· συγκεκριμένα, ως τη χρονιά που συμπίπτει με το θάνατο της Εύας Σικελιανού (1952). Η δεύτερη αντιστοιχεί στην περίοδο από το 1953 έως σήμερα, όπου η κριτική αποδεσμεύεται όλο και περισσότερο από την άμεση επιρροή (θετική ή αντιθετική) της ισχυρής προσωπικότητας του ποιητή. Στην πρώτη φάση, που είναι περίπου εξαντλητικά βιβλιογραφημένα (περιλαμβάνοντας τη σχετική ειδησεογραφία του ημερήσιου αθηναϊκού τύπου), έχει ακόμη, σε σημαντικό βαθμό, τα χαρακτηριστικά της ζωντανής επικαιρότητας· τόσο τη θαυμαστική στάση και υμνητική διάθεση, όσο και την απορριπτική εμπάθεια ή την ιδεολογική αντίθεση.¹⁰

Χωρίς αυτό να εμπεριέχει αξιολογική κρίση, η βιβλιογραφία της δεύτερης φάσης χαρακτηρίζεται από μεγαλύτερη νηφαλιότητα και φιλολογικότερες προσεγγίσεις. Αποδεσμευμένη καθώς είναι από τις πιέσεις της επικαιρότητας, περιλαμβάνει σε μεγαλύτερο ποσοστό αναλυτικές έρευνες (διδακτορικές διατριβές, μονογραφίες κλπ.). Παρουσιάζει μικρότερη «διασπορά» και σχεδόν δεν περιλαμβάνει εμπαιθείς και απορριπτικές κρίσεις, οι οποίες, έτσι κι αλλιώς, αντιστοιχούν σε ένα σχετικά μικρό ποσοστό κι εντοπίζονται στα επικαιρικά δημοσιεύματα του ημερήσιου και περιοδικού τύπου, πεδίο πολιτικής μάλλον παρά φιλολογικής έκφρασης.

Τα κριτήρια που ορίζουν τις αρνητικές κρίσεις ομαδοποιούνται σε τρεις βασικές κατηγορίες: ιδεολογική κριτική (κυρίως από τα «δεξιά») αλλά και από τα «αριστερά»), «ρεαλιστική» κριτική (τα οράματά του χαρακτηρίζονται ουτοπικά), κριτική για την αισθητική (το αφρόντιστο ή

10. Γράφει σχετικά ο Μήτσος Λυγίζος: «Σαν εκρηχτική φύση που ήταν και σαν άτομο που δεν υποτάσσεται, είχε φλογερούς οπαδούς αλλά και θανάσιμους εχθρούς στη χώρα μας. Οι εχθροί του –ολιγάριθμοι αλλά ισχυροί– βρισκόντουσαν στις τάξεις των διανοουμένων και των δημοσιογράφων. Οι φίλοι του ήταν πολυάριθμοι απ' όλες τις τάξεις του λαού. Ήταν πολύ λαοφιλής κι αυτό ερέθιζε τους εχθρούς του. Τους ερέθιζαν επίσης τα πολύ εγκωμιαστικά άρθρα των οπαδών του» (Λυγίζος, 1966: 935).

σκοτεινό) του ποιητικού, το δυσνόητο (ή ασυνάρτητο) του θεωρητικού του λόγου.

Όπως θα φανεί στη συνέχεια, κανένα από τα παραπάνω επιχειρήματα δεν άντεξε στο χρόνο και στον κριτικό έλεγχο. Ακόμη και η ευλογοφανής κριτική για το ουτοπικό όραμα του Σικελιανού καταρρίπτεται από τη «συνταρακτική» επικαιρότητα που παίρνουν στις επόμενες δεκαετίες τα κηρύγματά του. Γράφει σχετικά ο Κώστας Γεωργουσόπουλος: «Ο Σικελιανός συγκρότησε ένα όραμα για τον κόσμο που μόνο οι κοντόφθαλμοι και ανιστόρητοι του καιρού του το καταδίκασαν ως ουτοπικό και ανιστόρητο. Όπως όλοι οι μεγάλοι ποιητές, έβλεπε πιο πέρα από τα πήλινα πόδια της εποχής του. Βιώνοντας με πάθος το παρόν, ανακάλυπτε τις βαθιές ρίζες του και ανακαλούσε τις ζωντανές δυνάμεις του λαού του να αναλάβουν την ευθύνη του μέλλοντος. Η σύνθεση που πρότεινε ούτε ουτοπία ήταν ούτε ποιητικό σχήμα. Τώρα καλύτερα από κάθε άλλη φορά, ξέρουμε πως η σύλληψη του Σικελιανού ήταν και εφικτή και η μόνη λύση. Τώρα που σπαταλήσαμε την προίκα μας, διαβλέπουμε πως η οικονομία του σικελιανικού οράματος ήταν το μόνο σωσίβιο, η μόνη σχεδία νεοελληνικού βίου» (εφ. *Το Βήμα*, 3.9.1981).

Η περίοδος 1909-1952

Η βιβλιογραφία της πρώτης φάσης παρουσιάζει, μέσα στα όρια μιας ομαλής σχετικά κατανομής, ορισμένες σημαίνουσες εξάρσεις γύρω από κάποιες χρονολογίες, που είναι οι εξής:

A. Η πρώτη εμφάνιση του ποιητή με την έκδοση του *Αλαφροΐσκιωτου* (1909). Ο Σικελιανός δημοσιεύει τα πρώτα του ποιήματα το 1902 στα περιοδικά *Διώνυσος* και *Παναθήναια*.¹¹ Όμως, οι πρώτες κριτικές έχουν αφετηρία τους μήνες Φεβρουάριο και Μάρτιο 1909, οπότε ο Σικελιανός πραγματοποιεί την «επίσημη» εμφάνισή του, με την πολυτελή έκδοση του *Αλαφροΐσκιωτου* (κυκλοφόρησε μέσα Μαρτίου), σε συνδυασμό με μια σειρά διαλέξεις οργανωμένες από το περιοδικό *Ο Παν*.¹² Οι θετικές και

11. Βλ. αναλυτικά Τσαρλαμπά-Κακλαμάνη, 1989· Φράγκου-Κικίλια, 2002α: 195-213· Γκρέκου, 2002· Μπουρναζάκης, 2006: 29-33.

12. Πρόκειται για τέσσερις ομιλίες, από τις οποίες οι τρεις είναι του Σικελιανού, «Κήρυγμα Ηρωισμού» (12.2.1909) [δημοσ. Μπουρναζάκης, 2004], «Παν ο Μέγας» (19.2.1909) [δημοσ. Φράγκου-Κικίλια, 1995-96] και «Ο ομηρικός Οδυσ-

αρνητικές αντιδράσεις των συγχρόνων του καταγράφονται χαρακτηριστικά στα πολλά δημοσιεύματα της χρονιάς αυτής κι έγιναν, έκτοτε, επανειλημμένα αντικείμενο επετειακών απολογισμών σε περιοδικά και αφιερωματικούς τόμους.¹³

Η κριτική υποδέχτηκε με αντιφατικά αισθήματα το νέο ποιητή και την πρώτη του ποιητική σύνθεση, τον *Αλαφροΐσκιωτο*, που αποτέλεσε ένα φιλολογικό «σκάνδαλο».

Η αρνητική κριτική εκπροσωπείται από τον Κωσταντίνο Χατζόπουλο (Πέτρο Βασιλικό), ο οποίος καταλογίζει στον «ξαναμμένο οργιαστή του *Αλαφροΐσκιωτου*» «ανικανότητα» να δώσει «καθαρή παράσταση στα συγχισμένα ονειριάσματα και θολά ιδεάσματα που βασανίζουν το μυαλό του».¹⁴ Όπως προκύπτει από τα συμφραζόμενα, ο Χατζόπουλος απορρίπτει ως μέθοδο ποιητικής γραφής την έλλειψη αφηγηματικού ειρμού και λογικοεμπειρικής οργάνωσης, δηλ. τα στοιχεία που συνιστούν ανανέωση της καθιερωμένης ποιητικής παράδοσης.

Από την άλλη μεριά, ο Σπήλιος Πασαγιάννης, ο Άριστος Καμπάνης, ο Νίκος Καρβούνης, σε ασυνήθιστα εγκωμιαστικούς τόνους, αποτιμούν την εμφάνιση του Σικελιανού ως μια μεγάλη τομή στα Γράμματά μας. Ο Βλάχης Γαβριηλίδης, μετριοπαθέστερος, αναγνωρίζει στον *Αλαφροΐσκιωτο* τη «νέα ποίηση», σχολάρχης της οποίας, όπως λέει (υπαινισσόμενος ίσως το *Δωδεκάλογο του Γύφτου*), είναι ο Παλαμάς (εφ. *Ακρόπολις*, 15.3.1909).

Ο Άριστος Καμπάνης (1909) χαρακτηρίζει τον *Αλαφροΐσκιωτο* ποίημα συμφωνικό, που μας προσφέρει την υψηλή ευτυχία ν' αντικρύσομε την αληθινή ποίηση: αντιρητορική, πλαστική και μουσική: «ένα βιβλίον-κόσμος», «βιβλίον-ναός», κατά τη διατύπωσή του, που «κρίνει την αντοχήν των διαφόρων εγκεφάλων». Συγκρίνοντας το Σικελιανό με τους επιφα-

---

σούς» (7.3.1909) [λανθάνει], ενώ η τέταρτη (δεύτερη στη σειρά: 17.2.1909) ήταν του Άριστου Καμπάνη, η πρώτη παρουσίαση του *Αλαφροΐσκιωτου*.

13. Έχουν καταγραφεί 25 δημοσιεύματα μέσα στον ίδιο χρόνο. Βλ. Κατσιμπαλής, 1946, αρ. 384-408. Πρβλ. *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση*, τ. 2, τχ. 6 (1946) και τ. 4, τχ. 11 (1950). Σαββίδης, 1989: 5-37 και 2003: 257-325.

14. Βλ. στον παρόντα τόμο, σ. 13-18, το ανθολογημένο κριτικό κείμενο του Κωσταντίνου Χατζόπουλου [= Πέτρου Βασιλικού] με τίτλο «Λυρική ποίηση» (1909). Ο Σαββίδης χαρακτηρίζει την κριτική του Χατζόπουλου «ιδεόληπτη» (ή «προσωπόληπτη»): Σαββίδης, 2003: 299, 307, 319-324).

νείς ποιητές της προηγούμενης γενιάς, αποφαίνεται ότι αυτός «υψώθη, ως λέγει ο Διονύσιος Σολωμός, κατακόρυφα»¹⁵.

Ο Σπήλιος Πασαγιάννης (1909) αναγνωρίζει στον *Αλαφροΐσκιωτο* μια πρωτόγνωρη ποιητική φωνή, που έχει χαρακτήρα οραματικό, αποκαλυπτικό. Τονίζει την εκφραστική δύναμη της γλώσσας και την αναπαραστατική δύναμη της εικόνας και δίνει έμφαση στη μετρική ποικιλία και στο στοιχείο του ρυθμού, που ο ποιητής του *Αλαφροΐσκιωτου* μορφοποιεί με τον «εναρμόνιο στοχασμό» και μετασχηματίζει σε πλαστικό κάλλος. Ο Πασαγιάννης καταλήγει υπογραμμίζοντας αφενός την «ομολογία» του ποιητικού υποκειμένου με τη φύση και το σύμπαν, αφετέρου την ισοδυναμία και αρμονία των μερών ως οργανωτική αρχή, που καθιστά τον *Αλαφροΐσκιωτο* «τραγούδι υψιλό», «στέρα μαθηματικό στην ομορφιά του».¹⁶

Στη βαθιά σχέση του ανθρώπου με τη φύση ως κεντρικό άξονα του έργου αναφέρονται όλοι οι αρθρογράφοι της εποχής. Κι ανάμεσά τους, η πιο ώριμη και ουσιαστική είναι η πρώιμη μελέτη του Δ. Ζαχαριάδη, μέλους της θρυλικής εκδοτικής ομάδας των αλεξανδρινών *Γραμμάτων*, εργασία με την οποία κλείνει η φάση της υποδοχής του *Αλαφροΐσκιωτου* (1914).¹⁷ Αργότερα, με αφορμή αυτήν την εργασία ο Γ. Π. Σαββίδης θα γράψει: «Ύστερα από 80 χρόνια, ο *Αλαφροΐσκιωτος* έχει επιβληθεί σαν από μόνος του, ως το θεμέλιο του *Λυρικού Βίου* και ως ένα από τα αγκωνάρια της νεοτερικής μας ποίησης. Όμως ένα τέτοιο σπερματικό έργο συνεχίζει να κρίνει τους αναγνώστες του, δηλαδή εμάς».¹⁸

Την εικόνα της κριτικής που συνδέεται με το πρώτο φανέρωμα του Σικελιανού συμπληρώνει η υποδοχή που βρήκαν οι τρεις διαλέξεις του ποιητή, που συνόδευσαν την πανηγυρική εμφάνιση του *Αλαφροΐσκιωτου*.

Για τις διαλέξεις του Σικελιανού, οι αρθρογράφοι τονίζουν το ρωμαλέο τόνο και την ιεροπρεπή αυστηρότητα, που έκανε την ομιλία του Σικελιανού «να ομοιάζει με ιεροπραξίαν». Από τις διαλέξεις αυτές μεγα-

15. Καμπάνης 1909 (στον παρόντα τόμο, σ. 7-9).

16. Πασαγιάννης, 1909 = Σαββίδης, 2003: 264, 265 (στον παρόντα τόμο, σ. 3-6).
Παράλληλα, ο Σπήλιος Πασαγιάννης δημοσιεύει ένα ακόμη διθυραμβικό άρθρο για τον *Αλαφροΐσκιωτο* στην εφ. *Ακρόπολις* (15 και 16.3.1909) και προκαλεί τα ειρωνικά σχόλια των επικριτών του Σικελιανού· βλ. Σαββίδης, 2003: 265-280.

17. Ζαχαριάδης, 1914 = Σαββίδης, 2003: 308-318 (στον παρόντα τόμο, σ. 19-26).

18. Σαββίδης, 2003: 318.

λύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η δεύτερη ομιλία του Σικελιανού, «Παν ο Μέγας» (19.2.1909), η οποία, όπως σημειώνουν οι σχολιαστές, «δίδει μια νέαν τροπήν εις τας ιδέας μας περί Ελληνισμού». Εκθέτει «τους θαυμάσιους μύθους των Ελλήνων περί της γεννήσεως και του θανάτου του θεού Πανός». Αναφέρεται στο «μεσημβριάζον» ελληνικόν πνεύμα, που χαρακτηρίζεται από τους τρόμους της μεσημβρίας, κατ' αντίθεση προς το νύκτιο τρόπο, ο οποίος απέρρευσε από τον Χριστιανισμό. Αναπτύσσει τη νέα αντίληψη του «πανικού», κατ' αντιπαραβολή προς το «διονυσιασμό». Εξάγει τον Πάνα ως θεότητα κοσμογονική και πληροφορεί το ακροατήριό του ότι και σήμερα ακόμη διατηρείται το αίσθημα του «πανικού» κατά τις μεσημβρινές ώρες στις αγροτικές κοινωνίες της ελληνικής υπαίθρου. Αλλά το χαρακτηριστικότερο στοιχείο της ομιλίας, λένε οι σχολιαστές, είναι η αντίθεση της θεωρίας του Σικελιανού προς τη θεωρία του Νίτσε σε σχέση με το διονυσιακό πνεύμα. Ο Σικελιανός υποβάλλει σε κριτική τη θεωρία του Νίτσε και, όπως σημειώνει ο Ν. Καρβούνης, «η αντίκρουσις διεξήχθη με θέρμην, με πεποίθησιν και δύναμιν» και ήταν «αληθινή πνευματική τιτανομαχία».¹⁹

Η διαφωνία του Σικελιανού με τη νιτσεική ερμηνεία εντοπίζεται στην άποψη του Γερμανού φιλοσόφου ότι οι Έλληνες «γνωρίζοντας τη φρίκη και το μάταιο της ζωής, για να μπορέσουν να ζήσουνε, είχανε ανάγκη του Ολυμπίου ονείρου». Κι έπλασαν το μύθο για να καλύψουν, με τη λαμπρή φαινομενικότητα του ονείρου, το αποτρόπαιο θέαμα του θανάτου. Έτσι, ο Μύθος γίνεται «το αντίδοτο της θλιμμένης ζωής». Το διονυσιακό πνεύμα, το πνεύμα της τραγωδίας, είναι, στη νιτσεική σκέψη, ο «παθητικός νους», «το πνεύμα της φθοράς». Για το νεαρό Σικελιανό η ερμηνεία του Νίτσε αποκλίνει από το γνήσιο ελληνικό πνεύμα, που θεμελιώνεται στην προτεραιότητα των φυσικών αξιών και εκδηλώνεται ως χαρά και πληρότητα ζωής. Στον ανατολικής προέλευσης Διόνυσο, ο Σικελιανός αντιπαραθέτει τον ιθαγενή θεό Πάνα, που ως κοσμογονική θεότητα αντιπροσωπεύει το άμεσα ενεργητικό πνεύμα, τη βαθιά, συνειδητή, νικητήρια χαρά. Ο Σικελιανός, εμπνεόμενος από συγκεκριμένα κείμενα των Leopardi, Garello, D'Annunzio, Carducci –τα οποία η Ρίτσα Φράγκου-Κικίλια (που ανακάλυψε, δημοσίευσε και σχολίασε το κείμενο της διάλεξης του Σικελιανού)

19. Βλ. εφ. *Πατρίς* (20.2.1909). Πρβλ. *Ο Παν*, έτος Α' (Φεβρ. 1909).

έχει επισημάνει²⁰-, αντιπαραθέτει στο σκοτεινό βορειοευρωπαϊκό πνεύμα τη φωτεινή εκδοχή του μεσογειακού προτύπου.

Β. Μια δεύτερη φάση στην ποιητική παραγωγή του Σικελιανού αντιπροσωπεύουν τα χρόνια που γράφονται οι μεγάλες συνθέσεις, ο *Πρόλογος στη Ζωή*, η *Μήτηρ Θεού*, το *Πάσχα των Ελλήνων* (1915-1920).²¹ Τα επίκαιρα δημοσιεύματα της εποχής είναι σύντομα τα πιο πολλά και αναφέρονται κυρίως στις αυτοτελείς εκδόσεις των *Συνειδήσεων*. Ξεχωρίζουμε τα δύο άρθρα του Ηλία Βουτιεριδής για τη *Συνείδηση της Γης μου* και τη *Συνείδηση της Φυλής μου* στο περ. *Νουμάς* (τ. 13, τχ. 287, 11 Ιουλίου 1915 και τχ. 334, 22 Σεπτεμβρίου 1915), τα δύο άρθρα του Άριστου Καμπάνη στην εφημερίδα *Ακρόπολις* (9 και 15 Αυγούστου 1915), τη διάλεξη και τα δύο μελετήματα του Μιχ. Περίδη για τη *Συνείδηση της Γης μου*, τη *Συνείδηση της Φυλής μου*, τη *Συνείδηση της Γυναίκας*, στα *Γράμματα Αλεξανδρείας* (Ιούλης 1915, Μάης 1916 και Γενάρης-Μάης 1917, αντίστοιχα), καθώς και το άρθρο του Ph. Lebèsque [D. Asteriotis] στο περ. *Mercure de France* του Παρισιού (τ. 116, 1 Ιουλίου 1916). Τη φάση αυτή, από τη σκοπιά της κριτικής βιβλιογραφίας, θα τη χαρακτηρίζαμε μεταβατική. Η κριτική δεν είναι έτοιμη ν' αφομοιώσει τις μεγάλες συνθέσεις του Σικελιανού και ν' αποδώσει έργο αντάξιό τους. Τον αναγνωρίζει ωστόσο ως «Διδάσκαλο» και στηρίζει σ' αυτόν «τις μεγαλύτερες ελπίδες».²²

Γ. Η τρίτη φάση (1921-1940) καλύπτει την εποχή του Μεσοπολέμου ως το Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο και περιλαμβάνει τις πρώτες (1927) και

20. Βλ. Φράγκου-Κικίλια, 2002α: 47-65, όπου η συγγραφέας αναδημοσιεύει το κείμενο της διάλεξης του Σικελιανού (α' δημοσ.: *Μολυβδοκοινοδολοπελεκητής*, τχ. 5 [1995-1996]: 51-71) και ανιχνεύει τις πηγές του, ευρωπαϊκές και αρχαιοελληνικές. Για τους αρχαίους συγγραφείς βεβαιώνει ότι «και στην προσωπική του βιβλιοθήκη τους είχε και στο πρωτότυπο τους διάβαζε».

21. Τα δύο τελευταία, στην πρώτη γραφή τους, θα δημοσιευτούν τμηματικά στον περιοδικό τύπο (η *Μήτηρ Θεού* πρωτοδημοσιεύεται στο περ. *Λόγος* [Μάρτ., Αύγ., Νοέμβρ. 1917 και Μάρτ. 1918]· το *Πάσχα των Ελλήνων* στο περ. *Οι Νέοι* [Απρ., Μάιος 1919 και Μάρτ., Μάιος 1920] και ίσως γι' αυτό μένουν, σ' αυτή τη φάση, ουσιαστικά ασχολίαστα.

22. Παράθεμα από τη μελέτη *La Littérature grecque moderne*, με υπογραφή Διόσκουρος, Λωζάνη 1919 (βλ. Μπουρναζάκης, 2006: 103).

δεύτερες *Δελφικές Εορτές* (1930), την έκδοση (1932) και την πρώτη παράσταση της τραγωδίας *Ο Διθύραμβος του Ρόδου* (1934),²³ δραστηριότητες που εντάσσονται οργανικά στη Δελφική προσπάθεια. Η περίοδος που η Δελφική προσπάθεια απασχολεί τον ελληνικό και ξένο τύπο προεκτείνεται ως το 1937, περιλαμβάνοντας τις θετικές αντιδράσεις στις δημόσιες ομιλίες του Σικελιανού για τη Δελφική Ιδέα, της περιόδου 1934-1937, τον εορτασμό της δεκαετίας από τις πρώτες Δελφικές γιορτές και το αφιέρωμα του περ. *Ελληνίς* (Ιούνιος 1937).²⁴ Αυτή την περίοδο εμφανίζονται και οι πρώτες αυτοτελείς μελέτες για το ποιητικό και το δραματοουργικό έργο του Σικελιανού.

Θα μνημονεύσουμε, κατά χρονολογική σειρά, τις αυτοτελείς εκδόσεις: του Θεόδωρου Ξύδη για τη θρησκευτική βούληση του Σικελιανού (1932), του Τάκη Δημόπουλου για το *Διθύραμβο του Ρόδου* (1934), του Άγι Θέρου για *Τα Λυρικά του Σικελιανού* (ανθολόγιο και μελέτη, 1935), του Κλέωνα Παράσχου (1937) τη μελέτη για το Σικελιανό στον τόμο *Δέκα Έλληνες Λυρικοί*, τέλος, το μελέτημα της Έλλης Λαμπρίδη, *Σχόλιο στη «Μητέρα Θεού»* (το κείμενο, συνοδευόμενο με αναλυτικά σχόλια, πρώτα στο περ. *Νέα Πολιτική* και ύστερα αυτοτελώς, 1939). Θα σημειώσουμε επίσης την έκδοση στην Αμερική της τραγωδίας *Ο Διθύραμβος του Ρόδου*, σε μετάφραση της Frances Σικελιανού, της γυναίκας του Γλαύκου (1939).²⁵

Εκείνο που χαρακτηρίζει την κριτική αυτής της περιόδου είναι η πρόθεση μιας συστηματικότερης μελέτης και ερμηνείας, που εκδηλώνεται στην εξειδίκευση των θεμάτων: ο λυρισμός του Σικελιανού και τα χαρακτηριστικά του (Άγης Θέρος, Θεόδωρος Ξύδης, Κλέων Παράσχος, Έλλη Λαμπρίδη), η θρησκευτικότητα / ο μυστικισμός του Σικελιανού (Θ. Ξύδης, Κλ. Παράσχος), το ερωτικό στοιχείο στην ποίηση του Σικελιανού (Θ. Ξύδης, Κλ. Παράσχος, Τάκης Δημόπουλος), η Δελφική Ιδέα

23. Α' έκδ. 1932, β' έκδ. 1934, πρώτη «διδασκαλία» της στο υπαίθριο θέατρο του Φιλοπάππου, 1933. Για τις Δελφικές Εορτές έχουμε σ' αυτό το διάστημα 651 δημοσιεύματα, για το *Διθύραμβο του Ρόδου*, 86.

24. Για την περίοδο αυτή έχουν καταγραφεί 70 ακόμη δημοσιεύματα, που ανεβάζουν το συνολικό αριθμό των δημοσιευμάτων για τη Δελφική προσπάθεια στα 807.

25. Στη *Χρονογραφία Άγγελου Σικελιανού*, σημειώνεται ότι τη μετάφραση είχε εκπονήσει η Εύα, «μολονότι ως μεταφραστής φέρεται η νύφη της Frances Sikelianos» (Μπουρναζάκης, 2006: 195).

και το περιεχόμενό της (Τ. Δημόπουλος, Κλ. Παράσχος), η σύζευξη ελληνισμού-χριστιανισμού (Θ. Ξύδης, Κλ. Παράσχος). Την πρόθεση της συστηματικής μελέτης εκφράζει και η προσπάθεια μιας αναλυτικής προσέγγισης των κειμένων: *Ο Διθύραμβος του Ρόδου* (Τ. Δημόπουλος), *Μήτηρ Θεού* (Έλλη Λαμπρίδη, Θ. Ξύδης).

Ο Τάκης Δημόπουλος στα «Επιλεγόμενα» της σχολιασμένης έκδοσης του *Διθυράμβου* επιχειρεί να ερμηνεύσει τα βασικά σύμβολα του Ορφισμού και τη λειτουργία τους, σε συσχετισμό με τη δραματική πορεία του έργου. Παραθέτει μια καλή διεθνή βιβλιογραφία για τον Ορφισμό (ενδιαφέρουσα εάν απηχεί τη βιβλιογραφική εποπτεία του Σικελιανού), αλλά σχολιάζει κυρίως σε αναφορά με τις αρχαίες πηγές. Ο σχολιασμός της Έλλης Λαμπρίδη στο *Μήτηρ Θεού* είναι πιο αναλυτικός και εντοπίζεται σε υποσελίδες σημειώσεις πάνω σε συγκεκριμένα χωρία ή ποιητικές ενότητες. Ο Άγιος Θέρος, στον τόμο *Τα Λυρικά του Σικελιανού* (1935), διακρίνει τη «διπλή στο φαινόμενο μα ενιαία στο βάθος υπόσταση» του ποιητή σε δύο ομόλογες εκφράσεις: τη «δημιουργική-ποιητική» και την «αποστολική-ανασυνθετική».

Από τις ερμηνευτικές απόψεις που διατυπώθηκαν αξίζει να μνημονεύσουμε την κοινή διαπίστωση των μελετητών ότι ο έρωτας κατέχει κεντρική θέση μέσα στην ποίηση και την κοσμολογία του Σικελιανού: «φανερώνεται πρώτα ως στοργή, φιλία κι έρωτας φυλετικός και σιγά-σιγά, μεγαλώνοντας, βρίσκει την τέλεια επαφή του με τον Κοσμικόν Έρωτα, [...] δηλ. πραγματοποιεί στον άνθρωπο την πλέρια θεϊκή ενότητα», ξυπνά «το νόημα της κοσμικής συνοχής όλων των πραγμάτων» (Τάκης Δημόπουλος).²⁶ «Ο ενιαίος νόμος του Έρωτα είναι [...] ο παγκόσμιος ρυθμός» (Κλ. Παράσχος).²⁷ είναι το σημείο συνάντησης και σύζευξης του ελληνικού (ορφικού, διονυσιακού) μυστικισμού με τη χριστιανική θρησκευτικότητα.

Ο Κλέων Παράσχος, ο πιο επαρκής, κατά τη γνώμη μας, κριτικός του Σικελιανού στα χρόνια του Μεσοπολέμου, αναγνωρίζει στον *Πρόλογο στη Ζωή* (κυρίως στη *Συνείδηση της Πίστης* και στη *Συνείδηση της Γυναίκας*), μια αρχόμενη προσπάθεια οργανικής ένωσης ελληνισμού και χριστιανισμού, που αναπτύσσεται στη *Μητέρα Θεού* και ολοκληρώνεται

26. Δημόπουλος, 1934: 176, 177 (στον παρόντα τόμο, σ. 34).

27. Παράσχος, 1937: 149 (στον παρόντα τόμο, σ. 44).

στο *Πάσχα των Ελλήνων*.²⁸ Στον αγώνα του αυτόν («η ψυχική εμπειρία του»), η «πνευματική του ενέργεια», («η γενική ζωική του μέθοδος, παραμένουν ελληνικές. [...] Δε νικά το θάνατο αρνούμενος το υλικό σώμα του κόσμου, όπως ο χριστιανός, αλλά πνευματοποιώντας το σώμα τούτο. [...] Όχι η ψυχή, όχι το πνεύμα, αλλ' η ρίζα των αισθήσεων του αρδεύει το στοχασμό του, αισθήσεων, που χωρίς να χάνουν ούτε στιγμή τη βαθιά επαφή τους με τη φύση, βοηθούν, αντί να πολεμούν, το πνεύμα για να φτάσει στην πιο ψηλή και καθάρια εποπτεία του»). Η φύση γίνεται πηγή ενεργός νόμων που ξετυλίγονται βαθιά της δημιουργικά, η φύση παράγει τη θειότητα και όχι το αντίστροφο.²⁹ Το ίδιο αίτημα, της καθολικής ερωτικής ενότητας και συνανάτασης των πάντων στο μέγα Όργιο, στον έναν παγκόσμιο ρυθμό («ενωθήναι θέλω και ενώσαι θέλω»), είναι που γεννά τη Δελφική Ιδέα, η οποία, κατά τον μελετητή, «φαντάζει ασφαλώς, σαν ένα από τα πιο αγνά, πιο επιβλητικά και πιο καθολικά πνευματικά φανερώματα του καιρού μας».³⁰

Δ. Η επόμενη περίοδος, 1940-1952, αρχίζει με την πρώτη δημόσια παρουσίαση (ανάγνωση) της τραγωδίας *Σίβυλλα* στη Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών (2 Νοεμβρίου 1940) από τον ποιητή, λίγες μέρες μετά την ιταλική επίθεση. Η κριτική αναγνώρισε στην πράξη αυτή ένα προσκλητήριο πνευματικής αντίστασης στο φασισμό, το οποίο ερχόταν να επαναβεβαιώσει τη συνείδηση ιστορικής αποστολής του δελφικού Σικελιανού.³¹ Με το γεγονός αυτό ανοίγει η κρίσιμη δεκαετία του 1940, που σημαδεύεται από μια έξαρση των ιδεολογικών συγκρούσεων και των παθών, η οποία, όπως είναι εύλογο, αντικατοπτρίζεται και στο πεδίο της κριτικής.

Τον πρώτο σταθμό σ' αυτή την περίοδο αποτελεί η δημοσίευση του «Προλόγου» του *Λυρικού Βίου* στη *Νέα Εστία* (1.9.1942: 837-860) και οι ζωηρές αντιδράσεις που προκάλεσε στον τύπο.³² Ο Πέτρος Χάρης επι-

28. Παράσχος, 1937: 146-147 (στον παρόντα τόμο, σ. 40-42). Πρβλ. και Ξύδης, 1947: 112 (στον παρόντα τόμο, σ. 99).

29. Παράσχος, 1937: 148 (στον παρόντα τόμο, σ. 43).

30. Παράσχος, 1937: 151 (στον παρόντα τόμο, σ. 45).

31. Βλ. στη Βιβλιογραφία Κατσίμπαλη τους αρ. 1100-1105 (Σωκράτης Καραντινός, Σοφία Σπανούδη, Κλέων Παράσχος, Robert Liddell κ.ά.).

32. Έχουν καταγραφεί 53 δημοσιεύματα, στην πλειονότητά τους επικριτικά, που κατοπτρίζουν την αμηχανία της κριτικής μπροστά στο «δυσνόητο» δοκιμιακό

χειρεί, δυο μήνες αργότερα, μια πρώτη ανασκόπηση των αντιδράσεων στη *Νέα Εστία* (1.4.1942: 1131-1135). Μια νέα ανασκόπηση και κριτική της κριτικής θα επιχειρήσει, στις μέρες μας, ο Αλέξανδρος Αργυρίου (2003: 81-95), όπου θα κάνει φανερό ότι η αρνητική κριτική στον Πρόλογο, ελλείπει σοβαρών επιχειρημάτων, δεν έχει εντέλει κανένα θεωρητικό ενδιαφέρον.

Τα δημοσιεύματα γύρω από τις τραγωδίες του Σικελιανού, που εκδίδονται η μια μετά την άλλη αυτά τα χρόνια, κατέχουν ένα σημαντικό τμήμα της βιβλιογραφίας: *Ο Δαίδαλος στην Κρήτη* (1943), *Σίβυλλα* (1944), *Ο Χριστός στη Ρώμη* (1946). Η επανέκδοση των τραγωδιών στη σειρά *Θυμέλη*, τέσσερα χρόνια αργότερα, σε συνδυασμό με την πρώτη έκδοση του *Θανάτου του Διγενή* (1950) προκάλεσαν έξαρση του κριτικού ενδιαφέροντος για το έργο του Σικελιανού.³³

Μικρότερη σχετικά ανταπόκριση σε επίκαιρα δημοσιεύματα βρήκαν οι μεγάλες –και όχι εξίσου εύληπτες– συνθέσεις *Μήτηρ Θεού* (1944) και *Το Πάσχα των Ελλήνων*, που επανεκδίδονται, στην οριστική μορφή τους, στον Γ' τόμο της συγκεντρωτικής έκδοσης του *Λυρικού Βίου* (1947). Αντίθετα, δύο άλλα ζητήματα, η υποψηφιότητα του Σικελιανού για το βραβείο Νομπέλ κι η υπονόμευσή της από υπηρεσίες του επίσημου ελληνικού κράτους, καθώς και η μη εκλογή του στην Ακαδημία Αθηνών σχολιάστηκαν ευρύτατα από τον τύπο.

Μέσα στη βιβλιογραφία της περιόδου, που αποτελείται από μεγάλο αριθμό άρθρων και μελετών σε εφημερίδες και περιοδικά, ξεχωρίζουμε ορισμένες αυτοτελείς εκδόσεις: του Φώτου Γιοφύλλη *Γράμματα του Άγγελου Σικελιανού* (1952), του Ευάγγελου Παπανούτσου *Παλαμάς-Καβάφης-Σικελιανός* (α' έκδ. 1949), του Μάρκου Αυγέρη *Άγγελος Σικελιανός. I. Η ποίησή του. Το θέατρό του. Κριτικός απόλογος* (α' έκδ. 1952).

λόγο του ποιητή. Ο Πρόλογος γράφτηκε εκείνη την περίοδο, ενόψει της προγραμματισμένης πρώτης συγκεντρωτικής έκδοσης του *Λυρικού Βίου*, η οποία δεν μπόρεσε τότε να πραγματοποιηθεί.

33. Έχουν καταγραφεί 58 επίκαιρα δημοσιεύματα, τα πιο πολλά από τα οποία είναι σύντομα άρθρα στον ημερήσιο τύπο (βιβλιοπαρουσιάσεις), αξιομνημόνευτα για τη δημοκρατική εγρήγορση που εκφράζουν επικρίνοντας τη ματαίωση της πρώτης παράστασης της *Σίβυλλας* στο Εθνικό Θέατρο (1946) ή την αστυνομική απαγόρευση της προγραμματισμένης απαγγελίας στον Πειραιά της τραγωδίας *Ο Χριστός στη Ρώμη* (1946).

Την εικόνα συμπληρώνουν τα ειδικά Αφιερώματα των περιοδικών, που σημειώνουν μια χαρακτηριστική «πύκνωση» των δημοσιευμάτων γύρω από ορισμένες χρονολογίες. Έτσι έχουμε, κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο, από το 1946 ως το 1952, μια σειρά αφιερώματα που συνδέονται, άμεσα ή έμμεσα, με σημαντικά γεγονότα του βίου του ποιητή και τις πυκνές εκδόσεις του λυρικού και δραματικού του έργου. Την πρωτοβουλία έχουν η *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση* (1946, 1950) και η *Νέα Εστία* (1951, 1952) και ακολουθούν άλλα περιοδικά. Αξίζει να μνημονεύσουμε ξεχωριστά τη γενικότερη συμβολή των περιοδικών της ελληνικής παροικίας της Αλεξάνδρειας, *Γράμματα*, *Αλεξανδρινή Τέχνη*, *Νέα Ζωή*, προνομιακούς συνεργάτες του Σικελιανού, από τα χρόνια του Μεσοπολέμου.³⁴

Ένας ανάλογος δείκτης, χαρακτηριστικός για τη διεθνή αναγνώριση και καθιέρωση του Σικελιανού, είναι οι μεταφράσεις των έργων του, οι αυτοτελείς αφιερωματικοί τόμοι και τα βιβλία που κυκλοφόρησαν στο εξωτερικό. Αρχίζοντας με τις μεταφράσεις, σημειώνομε ότι από το 1921 έως το 1951 έχει βιβλιογραφηθεί μεγάλος αριθμός μεταφράσεων, που καλύπτει το ποιητικό έργο, τις τραγωδίες, αλλά και ομιλίες, άρθρα και μελέτες του Σικελιανού. Οι μεταφράσεις είναι κυρίως στα γαλλικά, αγγλικά και ιταλικά και, σε μικρότερο βαθμό, στα γερμανικά, σουηδικά και ρουμανικά.³⁵ Οι σημαντικότερες μεταφράσεις εκδίδονται από το 1944 και εξής και συνδέονται με μορφές των ευρωπαϊκών γραμμάτων, όπως ο Octave Merlier (1944 και 1946), ο Robert Levesque (1944, 1946, 1947, 1947α, 1948), ο Paul Éluard (που προλογίζει την έκδοση Levesque του 1946) και ο Samuel Baud-Bovy (1946) για τις γαλλικές· ο Paul Nord (1944) για την αμερικανική· ο Lawrence Durrell (1946) και ο Rae Dalven (1949) για τις αγγλικές· ο Hjalmar Gulberg (1949) για τη σουηδική.³⁶

Η περίοδος αυτή κλείνει με τα δημοσιεύματα για το θάνατο του Αγγελου (1951) και της Εύας Σικελιανού (1952), από τα οποία ένα μέρος είναι

34. Πρβλ. Φράγκου-Κικίλια (2002α: 19-23, 106), καθώς και τις μελέτες της Μαρίας Ρώτα για τα *Γράμματα* της Αλεξάνδρειας (1994) και της Γεωργίας Λαδογιάννη για την *Αλεξανδρινή Τέχνη* (2001).

35. Ως το 1951 έχουν καταγραφεί 74 μεταφράσεις. Παράλληλα, τα ξενόγλωσσα δημοσιεύματα για το έργο του Σικελιανού φτάνουν τα 247 (βλ. αναλυτικά στη Βιβλιογραφία Κατσίμπαλη, 1946 και 1952· Γιοφύλλης, 1951· Χατζηδάκη, 1967· Σαββίδης, 1967, 2003· βλ. στον παρόντα τόμο, σ. 496).

36. Βλ. στην Επιλογή βιβλιογραφίας, σ. 482-483.

απολογισμοί για το σύνολο του έργου και της δράσης του ποιητή και της συντρόφου του (έχουν καταγραφεί 222 δημοσιεύματα).

Το διακριτικό γνώρισμα της κριτικής σ' αυτή την περίοδο είναι ότι αναγνώριζε πλέον στο Σικελιανό έναν «τύπο Έλληνα ποιητή» διαφορετικό απ' όλους όσους είχε γνωρίσει μέχρι τώρα, έναν ποιητή «αθλητή, ιερέα και προφήτη», που απευθυνόταν στην παγκόσμια κοινότητα και αξίωνε να οδηγήσει την ανθρωπότητα σε νέους δρόμους.³⁷ Το αντίστοιχο ισχύει για τον καθημερινό τύπο της εποχής: ο Σικελιανός αντιμετώπιστηκε – όχι άστοχα – ως δημόσιος άνδρας περισσότερο παρά ως ποιητής, με τη στενά φιλολογική σημασία. Κι αυτό είχε, κοντά στις θετικές, και αρνητικές συνέπειες. Το έργο του και οι πρωτοβουλίες του, η αντιστασιακή δράση κι η συμφιλιωτική του στάση στην κρίση του Εμφυλίου κρίθηκαν από ορισμένες πλευρές με συγκυριακά πολιτικά κριτήρια.

Ως ποιητή και φιλόσοφο οικουμενικής εμβέλειας τον αντιμετώπισαν οι σημαντικότεροι σχολιαστές του έργου του, ο Τάκης Δημόπουλος, ο Θεόδωρος Ξύδης, ο Κλέων Παράσχος, ο Ευάγγελος Παπανούτσος, ο Μάρκος Αυγέρης. Και πάνω σ' αυτή την προοπτική αναπτύχθηκαν οι αντιρρήσεις, η πολεμική, ο θαυμασμός, η πίστη στα κηρύγματά του. Υπό ένα τέτοιο γενικό πρίσμα μελετήθηκε στην ύστερη φάση της ζωής του το λυρικό του έργο, η δραματουργία του, η Δελφική του Προσπάθεια. Και όπως ήταν εύλογο, η έμφαση δόθηκε στο περιεχόμενο του κηρύγματός του, στο μυθικό σύμπαν και το κοσμοείδωλο της ποίησής του.

Ο Κ. Θ. Δημαράς (1952) εκτιμά ότι ο Σικελιανός είναι μέσα στην ελληνική παράδοση, αφού πρώτα διευκρινίσει ότι παράδοση σημαίνει κίνηση, όχι στατικότητα και ότι η ελληνική παράδοση ιδιαίτερα είναι ανοιχτή, δεκτική, με μεγάλη αφομοιωτική δύναμη, μια παράδοση ανανεωτική και συνθετική. Ακριβώς στη σύνθεση των αντιθέσεων είναι που αναγνωρίζει τον οργανικό σύνδεσμο του ποιητή με την παράδοση: στην πρωταρχική σχέση του εγώ με τη φύση, στη σύνθεση του φυσικού με το ανθρώπινο, στην εξιδανίκευση των υλικών πραγμάτων, στην «ελληνικότητα αρμονία του νου με την πράξη», του κλασικού με το μοντέρνο (συμπεριλαμβάνει εδώ και τους στιχουργικούς πειραματισμούς του *Αλαφροϊσκιωτου* και του *Προλόγου στη Ζωή*). Η ποίηση του Σικελιανού χαρακτηρίζεται από μια «ελληνικότητα οικουμενική», που συνθέτει σε μια ευρύτατη εποπτεία το λαϊ-

37. Ελύτης, 1945: 20-25.